

'מה נשמע? סוחבים' - על היידיש שבעברית העממית*

אניסן נצר

הקדמה

היידיש מלווה את הקהילה היהודית, אותו חלק של עמנו שחי באירופה כאלף שנים, ולפיכך אך טבעי הוא שהיא השאירה את רישומה על שפתנו העברית.

בספרי המקיף על הסלנג העברי **עברית בג'ונס** (אוניברסיטת הנגב ומוסד ביאליק, 2008) הקדשתי פרק נרחב להשפעת הלעז על העברית העממית, ונתברר לי כי כמחצית מערכי העברית העממית שבדקתי (כ-2,600) מקורם בלעז (יידיש, אנגלית, ערבית ועוד), וכמחצית מן הקורפוס של המילים השאלות בתחום זה שייכת ליידיש.

חוקרים רבים כחומסקי, מוסקוביץ, גורי, פרגר ואחרים כבר ציינו את כובד השפעתה של היידיש על העברית, ורובם הכתירוה כמשפיעה הראשונה במעלה. נציין, עם זאת, כי בעשורים האחרונים ניכר פחות חותמה של היידיש בעברית - כמו גם חותמה של הערבית - ומתבלט יותר מקומה של האנגלית הבין-לאומית.

היידיש היא לשון עממית, אינטימית ורבת גוונים - כעין הסלנג והדיבור העממי, ולפיכך אך טבעי הוא שהשפעתה על העברית בולטת ומגוונת, בעיקר ברובד הדיבורי-העממי. בכך נדון להלן. אף שידעתי וחשתי שליידיש השפעה עצומה על העברית, הופתעתי מממדי התופעה ומריבוי גווניה, וכבר בראשית המחקר נתברר, שעיקר השפעתה של היידיש היא בתחום הניבים והצירופים, ולא בתחום המילה הבודדת.

בחקר ההשפעה של לשון זרה יש להבחין קודם כול בין שאילה ישירה לעקיפה: השאילה הישירה-**הגלויה** היא שימוש במילים זרות שהועברו מן מקור הלועזי כמות שהן (או בשינויים קלים), ואילו השאילה **העקיפה הסמויה** היא שימוש במילים ובצירופים עבריים שהם בבואה מדויקת של הלעז בצורתם ובתוכנם (אך לא בלשונם), כלומר במקרה זה הגוף עברי והנשמה לועזית. הראשונים קלים יותר לגילוי בגלל זרות צורתם לעברית, ואילו האחרונים קשים יותר לגילוי, ופעמים הרבה אף סמויים מן העין. נדגים להלן השפעות שונות של היידיש, ונפתח בזו הישירה.

השפעה ישירה של היידיש

השאילה הישירה שייכת בעיקר לתחום השמות, שרבים מהם נלקחו מן היידיש כמות שהם. פה ושם חלים בשמות אלה שינויים קלים בעיקר לצורך הסיגול לעברית.

* הנושא כולו נידון בהרחבה רבה בספרי **עברית בג'ונס. דמותו של הסלנג העברי** (מוסד ביאליק, 2008), פרק שלישי. ד"ר ניסן נצר הוא מרצה בכיר (אמריטוס) במחלקה ללשון העברית באוניברסיטת בר אילן.

השפעה עקיפה

צירופים

בטן מלאה (אַ פֿילען בױך=הצטברות של כעס והתמרמרות), **דם חם** (הייס בלוט, מזג סוער), **חור בראש** (א לאַך אין קאָפּ), **חיים משוגעים** (משיגענע לעבן), **ידי זהב** (גאָלדענע הענט), **ידיים שמאליות** (לינקע הענט), **ילד של אימא** (מאמעס זינדעלע), **לשונות ארוכות** (לאנגע צינגער (במובן: רכלנים, מוציאי דיבה), **כסף קטן** (קליין געלט), **סיפורי סבתא** (פֿאַבע מעשיות, קרא: בּוֹכֶה מִיָּסָס), **עיני עגל** (קעלבערנע אויגן), **עיניים גדולות** (גרויסע אויגן), **פה גדול** (גרויס מויל), **פרצוף חמוץ** (זויעריק פנים), **ראש פתוח** (אַפּענער קאָפּ), **רבע עוף** (אַ פּערטל עוף), **שק עצמות** (א זאַק מיט ביינער).

הצירופים **(ה)אבא של-** או **(ה)אימא של-** (טאטע/מאמע פון-) הם רב-תכליתיים וניתן לצרפם עקרונית לכל שם בתור מגביר (סופרלטיב): הוא האבא של המעופפים, והיא האימא של הקמצנים. **באוור** (אין דער לופט): אל תסמכי עליו: הוא מדבר באוויר, וכל ההבטחות שלו באוויר (ללא ביסוס).

בדם: שקרן בדם (א ליגנער אין בלוט) וכן אני מת על חטיפים, וזה אצלי בדם (חלק מהאופי) **בְּחַיִּים**: בפי העם משמש צירוף זה הרבה תמורת 'לעולם' או 'מעולם', כגון בחיים לא נעזור לו יותר! אני נשבע שבחיים לא קיבלתי ממנו גרוש. שימוש זה הוא בבואה מדויקת של 'אין לעבן' שבידיש.

בְּיָד (אין דער האנט): העיקר, כמה יש לך ביד? כלומר: מה נשאר לך נטו [מהשכר]? **בְּנִשְׁמָה** (אין די נשמה): הוא בטלן בנשמה, כלומר בטבעו, 'בטלן מקצועי' (ודומה לו: **בְּדָם דלעיל**). **בעיניים עצומות** (מיט פאַרמאַכטע אויגן) : א. בביטחון גמור, ללא כל חשש: תקנה ממנו את הרכב בעיניים עצומות. ב. באופן אוטומטי, ללא צורך במודעות מיוחדת:...היום אני כבר נוהג בלונדון בעיניים עצומות.

בְּפָּנִים (בְּפָּנִים, אין פנים) [קרא: אין פונעם/ פונעם], בגלוי: אמרתי לו בפרצוף מי הוא, והוא סגר לי את הדלת (בפרצוף...).

בשקט (שטילערהייט): כמו בעיניים עצומות א, וגם 'בקלות, בלי כל קושי, 'כמו-כלום': 'עשיר כקורח! בשקט היה יכול לשלוח לכולנו כרטיסי טיסה לבר-מצווה'.

לְעֵינַיִן: הוא בחור לעניין ומדבר לעניין (צור זאַך), רוצה לומר: בחור כהלכה ומדבר דברי טעם. **מהצד** (פון דער זייט).

מתחת לאף (אונטער דער נאָז).

צירופי 'כמו'

כמו גדול (ווי א גרויסער), יש סחורה כמו זבל (ווי מיסט), כמו כלום (ווי גורנישט), כמו חור בראש, כמו אני-לא-יודע-מה.

צירופי 'על'

על ארבע (אויף אלע פיר), **על בטוח** (אויפן זיכער), **על גלגלים** (אויף רעדער), **על הגובה** (אויף דער הייך), **על הדקה/ המקום, על הפנים, על סיכות** (אויף שפילקעס), **על בטן/ קיבה ריקה** (אויף א ניכטערע מאַגן), **על הנשמה/ על הלב, על אמת** (במלעיל כמו בידיש).

צירופי 'עם'

עם הראש בעננים, עם האף למעלה, עם הלשון בחוץ, עם רגל אחת בחוץ, עם יד על הלב.

צירופי עשה / נתן / חטף + שם

עשה: עשה חשבון, עשה חיים, עשה אותי חולה, עשה את המוות, עשה טובה.

חטף: מכות, בעיטה, עונש, נזיפה, רפורט, שפעת, על הראש.

נתן: צעקה, קפיצה, חיוך, בעיטה, נתן להבין.

צירופים שונים

מה-זה חכם (כסופרלטיב), **גם-כן זמר** (לזלזול), **חתיכת-קמצן/אָפּט** / עבודה (להגברת הרושם), **היה שם שמח, לך תדע! הוא מאה אחוז, חבֵרָה אחד-אחד.**

ביטויים עממיים

נוכחותה של היידיש בעברית העממית בולטת במיוחד בשפע רב של ביטויים שתורגמו ממנה מילה במילה ומשמשים אותנו בחיי יום-יום. מסתבר שביטויים אלה ברובם ניתרגמו מידיש בראשית תחיית הדיבור העברי, נשתקעו בה והפכו לחלק מתשתיתה של הלשון העממית. בתור שכאלה אין הם נוטים להתחלף באחרים, ותוחלת חייהם ממושכת.

בגלל השפע נדגים להלן רק חלק מהם לצד המקור היידי:

איך אוכלים את זה? (מיט וואס עסט מאן דאס? (במובן: איך ניגשים לעניין הזה?)), אם לסבתא היו גלגלים, אז... (ווען די באַבע וואָלט געהאַט רעדער....), אפשר להתפוצץ ממנו (מע קען פּלאַצן פון אים), בלי טובות! (אַן טובות), הוא כלב לעומת- (ער איז אַ הינט אַנטקעגן-), הלך לו קלף (משוגע) (ס'איז אים געגאנגן א [משיגעגער] קאַרט), התבשל במיץ של עצמו (ער קאָכט זיך אין אייגענעם זאַפט), ועוד איך! (נאָך ווי!), חסר לו בורג (עס פעלט אים א שרייפל), טחן מים (שטויסן וואָסער), ילד של אימא (דער מאַמעס קינד), כמו שאתה רואה אותו (הוא מיליונר כבד) (ווי דו זעסט אים....), לא יודע מהחיים שלו (ער ווייסט נישט פון זײַן לעבן), לא כל יום פורים (נישט יעדן טאָג איז פורים), לא עשו אותי באצבע (מע האט מיר נישט געמאכט מיטן פינגער - אינני תמים, אי אפשר 'לסדר' אותי), לא לשבור את המילה (נישט ברעכן דאָס וואָרט, לא להפר הבטחה), לא מהעולם הזה (נישט פון דער וועלט - משהו מיוחד, יוצא מן הכלל), (זה) לא מריח טוב / זה מריח לא-טוב (עס שמעקט נישט גוט - נראה לא ישר, לא מוסרי), לא נושך (ער בייסט נישט, איננו מסוגל להזיק), לא נלך לרב (מיר וועלן נישט גיין צום רב - נתפטר, לא נריב על כך), לא שם עליו (איך לייג נישט אויף אים), לאכול בלי מלח (עסן אָן זאַלץ - להתגבר על מישהו בקלות), לגלות את אמריקה (אויפדעקן אמריקה), לגמור את החודש (ענדיגן דעם חודש), לדבר אל הקירות (רעדן צו דער ווענט), לדחוף ידיים (שטופן די הענט), לדרוך על היבלות (טרעטן אויף די מאַזאַליעס), להגיד קדיש על-זאָגן קדיש נאָך-, לוותר סופית), להוציא את הנשמה (ארויסנעמן די נשמה), לצאת/להוציא/מן הבוץ (ארויסגיין / ארויסציען פון דער בלאָטע), להוציא מן הכלים (ארויסציען פון די כלים), להחזיק (מישהו) קצר (האלטן (עמעצן) קורץ - לפקח היטב, להגביל את חופש הפעולה), להיכנס לנעליים של- (אריינגיין אין די שייך פון-), להרים טלפון (אויפהייבן דעם טעלעפאָן), לזרוק (מישהו) לכלבים (אווועקוואַרפן צו די הינט).

הצירוף העברי המקורי **להביא בחשבון** נשתנה בפי העם אל **לקחת בחשבון** בהשפעת הכפיל היידי: 'נעמען אין רעכענונג'.

ביטויים איבריים

אחת התופעות המפתיעות שנתגלו לי במחקרי היא ששפע רב של ביטויים מהלכים **הקשורים באיברי הגוף** השונים נטולים דווקא מיידיש. הם מפורטים במחקרי, עמ' 112, ובשל ריבויים לא נוכל להזכיר כאן אלא מקצתם:

עשה חור באוזן, נעמדו לו האוזניים, משך אותו באף, עיקם את האף, הולך עם האף למעלה, דם חם, תקע את האף, מתחת לאף, סובב אותו על האצבע הקטנה, לא שווה את הציפורן הקטנה שלה, יש לו בטן מלאה על-, תפס בגרון, עצם בגרון, שתי ידיים שמאליות, מסתובב בין הרגליים, מוח של חתול, עם הלשון בחוץ, ירק בפרצוף, פה גדול, עיניים גדולות, עשה פרצופים, ישב לו על הראש, ראש פתוח, נתן לו על הראש וכו' וכו'.

צירופי שיח עממיים

לבד מן הביטויים הכבולים הרבים שהורישה לנו היידיש מהלכים בפינו אין-ספור צירופים למיניהם המאפיינים את השיח העברי העממי, ואף הם בבואות היידיש. להלן חלק מהם:

אבל מה? (אבער וואס?) אז מה? (אז וואס?), או ש...או ש (אדער...אדער ...) איך הולך? (ווי גייט עס?), איך לפעמים (ווי אמאָל) כתשובה לשאלה, כגון איך הַרְגָל? - איך לפעמים, כלומר יש ויש, יש עליות ויש מורדות; אין מה לעשות! אל תשאל! אני לא משוגע ל (+צורת מקור)... אפשר לחשוב! אתה מספר לי?! אתה עוד תשמע ממני! אתה תקבל ממני! אתה תראה! בן כמה הוא **צריך להיות?** הסיפור הוא כזה (די מעשה איז אַזוי), היה אתמול בעיתון (נכתב), הצחקת אותי! ומה אני, כלב?! ועוד איך! זה לא זה! לא עסק, זה לא צחוק, זה עניין אחר, זהו זה! (דאָס איז דאָס), חושב את עצמו ל..., חזר לעצמו (צו זיך געקומן), חסר לך ש...! חצי מת, חצי פרופסור וכד', יושב על משכורת שמנה, הז'קט יושב (=מונח) עליו טוב (זיצט אויף אים גוט), יפה מצדך (שיין פון דיין זייט), יש עליך כסף? ככה-ככה (אזוי-אזוי), כמו כלום (ווי גורנישט), לא חסר הרבה ש..., לא יודע איפה לשים את עצמו (מרוב בושה), לא יכול להיות (לא ייתכן), לא להאמין! לא לעניין, לא מזיז לו, לא נשאר חייב, לא פה ולא שם, לא ראה ממנו גרוש, (זה כבר) מגיע לי עד כאן (עד הצוואר), מה אפשר לעשות? מה אתה עושה? (כלומר: מה שלומך?), מה איתך? (וואָס איז מיט דיר?), מה יש? (וואָס איז?), מה יש (פה) לדבר? (וואָס איז דאָ צו רעדן?), ומה לא? (און וואָס נישט?), מה נשמע ככה? (וואָס הערט זיך אזוי?), מה פתאום? (וואָס פלוצעם?), מה שלא יהיה (וואָס זאָל נישט זיין), מי יודע מה (ווער וייסט וואָס), נו כבר! נשאר/נהיה ממנו חצי, סתם ככה (סתם אזוי), עולה לי (ב)בריאות, עשה בשכל, עשה את עצמו, שיהיה! (זאָל זיין), קח משהו לפה (=שבור את הרעב במשהו), רצייתי לקבור את עצמי (מחמת בושה), שכך יהיה לי טוב! שכח את עצמו, תהיה (לי) בריא! (זיי [מיר] געזונט!).

למעשה, כמעט כל יום מתגלים לי צירופים נוספים כאלה, שנשתקעו היטב בדיבורנו השוטף.

תרגום שאילה מקורב

מקובל שתרגומי שאילה הם תרגומים משפת המקור מילה במילה. ואולם יש שהתרגום שונה במשהו מן המקור, אך התמונה הכללית איננה משתנה. לדוגמה: **יש לו חורים באצבעות** הוא תיאור עממי לבזבזן, ובמקור היידי הוא 'יש לו אצבעות דלילות'. המונח העממי **כסף קל** הוא ביידיש 'גרונגער גראשן', כלומר גרושים קלים, הביטוי היידי 'יש לו עור עבה' נשמע בעברית, אך שגור ממנו **עור של פיל. לשונות רעות** הוא כינוי לרכלנים, ואילו במקור היידי הוא 'פיות רעים'. 'טופח לעצמו על הבטן' הוא ביטוי יידי לשביעות רצון עצמית, ובעברית טופחים על השכם או על הכתפיים. הוא לא מגיע לקרסוליים שלה מוכר היטב בעברית, אך במקורו היידי יש תמורת קרסוליים עקב או סוליה. הביטוי היידי 'כנס לו זבוב לראש' נתאזרח בעברית בחילופי זבוב בג'וק. **לשים מישהו בכיס הקטן** מובנו לגבור/לעלות על מישהו בקלות, כגון מיהו בכלל? בעסקים אני שם אותו בכיס הקטן; המקור היידי 'הוא לשים אותו בכיס ה'קסט' (לסוטה בעברית, והוא אמנם קטן). אחד ממשמעי הביטוי **לשלוף מן השרוול** הוא להציג דבר בהפתעה גמורה כמעשה הקוסם). המקור היידי גורס: **לשפוך מהשרוול**. משמעות אחרת של הביטוי היא לומר דבר ספונטני, לא-מחושב, וכאן היידיש גורסת: **לדבר מן השרוול**. מן הביטוי 'לדבר בלשון שבתית' נוצר הצירוף העממי **עברית של שבת**, כלומר עברית מליצית-גבוהה. הקריאה העממית-הצינית **שמחת זקנתי!** היא במקור 'גדולה (שמחה) על ראש זקנתי'. הצירוף המזלזל **זיכרון של חתול** מקורו ב'קעצישער מוח' שביידיש, דהיינו 'מוח חתולי'. הצירוף הציני **בתולה באוזן** מצוי ביידיש כ**בתולה במרפק** או **בעקב**, ולביטוי **להחזיר ציוד** כלשון נקייה למוות מקביל ביידיש **להחזיר קפוטה**, כלומר התמונה המסורתית שביידיש הוחלפה בעברית בתמונה מהווי הצבא. הביטוי היידי 'צ'ערייסן אויף שטיקער' משמעו לקרוע לחתיכות, ומקבילתו הרווחת בדיבור ניטלה בעברית מן המתמטיקה: **לפרק לגורמים**. אפשר אולי לשייך לכאן גם את הצירוף העממי **ללכת מכות**, המקורב לגיין ז'ך שלאגן', כלומר ללכת להתקוטט.

ולסיום, נשוב לכותרת מאמרנו: הדו-שיח המהלך **'מה נשמע? סוחבים?'** נשמע עברי לכל דבר, אולם כולו שאול מן היידיש, ואין לו כל מקור עברי: **'מה נשמע' = וואָס הערט זיך? סוחבים = מ'ש'לעפט זיך.**

סוף דבר

בארבעה תחומים עיקריים תורמת היידיש לעברית:

הראשון – מילוי חסר לשוני: קיים בעברית חסר ממשי באמצעי לשוני להבעת תוכן מסוים, והיידיש משלימה חסר זה, כגון הפעלים לנשנש, לפרגן, וכן המילים **האָפּר, פּאַרְקְרַאי, חבֶּרֶה, סְמִיצ'יק.** תרומתה בולטת במיוחד בתחום הביטויים העממיים שהעניקה לנו.

השני – חידוש ומקוריות: היידיש מספקת צלילים מוזרים וזרים, החורגים מן המקובל ובכך מושכים תשומת לב, כגון: פּיצ'יבֶּקֶס, צ'ופצ'יק, צוציק, פּאַ'ה מְצ'ה, קצ'קה, ז'לוב.

השלישי – תוספת ריגושיות: ערכי היידיש מרשימים ומרגשים יותר בצלילים ממקביליהם העבריים, כגון שוונג (לעומת תאוצה), קונוץ (לעומת מעורר), שפריץ (לעומת התזה), חרופ (לעומת שנה) וכן טרסק, טררם, ז'לוב, זץ, שוש ועוד.

הרביעי – לשון נקייה: היידיש משמשת לשון נקייה למילים עבריות 'גסות', כגון: ציצי, קקי, דָּרְקֵה, ישב (תמורת 'ישב בכלא').